— Мамо!

— Донечко! Маріє!

— Матінко!

— Жива?! Чи се я сплю, Маріє?

— Я. мамо, рідная моя!

— Вернулась? Люди!

— Драстуйте, мамо! А Павел? Не чули про Павла? Не вернувся Павел?

— Дома.

— Павел? Дома? Де він? Павел!!!

— Стоїть на майдані.

— На майдані? Що? Чого се?

— Тебе виглядає. Хіба не бачила?

— Не стрічала. Я йшла низом. Боже! Ну, як же він? Не ранений?

— Цілий.

— На війні був?

— Бився, доню.

— Ким був?

— Генералом.

— Генералом? Що ви, мамо?

— Чи героєм. Щось казали. Хіба я те знаю.

— Я побігла.

— Іди тихо.

— Не лякайте, мамо?!

— Потихеньку йди, дитино. Набирайся сили.

— Що ви, мамочко. Йду вже. Ой, як б'ється серце... Павел! Що з ним, говоріть-бо!

— Мовчить він. Думає і все мовчить.

— Ой рятуйте. Страшно мені, мамо!

Не чуючи під собою землі, не бачачи нічого кругом, хутко, хутко пішла, потім побігла на сільський майдан і тяжко й тривожно зітхала вночі:

Ой піду я не берегом-лугом.

Ой піду я не берегом-лугом,

Та чи не зустрінусь з несудженим другом.

Здоров^ здоров, муже, несуджений друже!..

— Ні, не так... Що се я? Ні... Ой піду я, молода, не бе-регомглугом... Ні. Іду я, молода, берегом-лугом... Ні, не берегом-лугом, низом-долиною..

Ой іду я, молода, низом-долиною та чи не зустрінусь з мужем-дружиною. Здоров, здоров, муже, несуджений друже!.. Ай, ну, що я говорю! Се ж пісня. Се ж пісня. Нащо, нащо се?

Я скажу свої слова. Таких слів, як у мене, нема ні в одній пісні. Про все не можна, сказати, знаю, та я все скажу, всю печаль, всю муку, всю свою книгу.

Скажу: здоров, здоров, муже!..

Та не муже ж бо, друже!

Павло!.. Де ж се він? Чому я не бачу його?

Павел! Озовися!

Прийшла з неволі твоя нещаслива Марія-полонянка, дружина твоя. Принесла тобі сором і муку — дитину чужу невідомого батька. Убий нас обох чи пожалій, коли ти герой. Де ти, Павло? Чого мені так темно в очах!

Здоров, здоров, муже, несуджений друже!.. Що зі мною? Де я? Павел?

Не обізвався Павел, хоча був і близько. Коли вона, біла як крейда, підійшла до нього, він навіть на її не глянув.

Він був пам'ятником з бронзи.

Він належав уже не їй, а всьому світу, отсей Павел.

Вона поклала у його підніжжя дитину, а сама обняла його, пригорнулась до бронзових холодних грудей і застигла, як бронза.

— Де ти, смерть? Де ти, красавице, ластівко моя? Пожалій мене! Де ти гуляєш з другими, де бродиш, чорна моя сестро? Прийди, усміхнись до мене. Не хочу я жити. Павел, Павел! Що мені осталось на світі? Нащо мені жити?

— Утішся, женщино. Поки є молодість, виконай закон. Хай плаче наді мною материна старість.

— В чому закон мій? Чим утішусь?

— В трудах, в любові, в дітях.

— Де я найду?

— В добрій течії добрих часів.

— А як нема їх там для мене. Адже нас таке множество!

— Тоді возвелич себе в стражданні.

— Ні. Не хочу. Не можу. Не зумію. Я немічна й мала для страждання. Я не вмію думати про велике. Я родилась для звичайного життя. Поможи мені, скажи мені, милий, як побороти страждання? Якою зброєю?

— Трудами.

— А ще чим?

— Не знаю. Других шляхів не знаю. їх, може, й нема.

— Чи правду кажеш ти, великий мій рідний герою?

— Я не великий і не герой, хоча товариші мене і запевняли. Та я трудився для Вітчизни в великий час з великими людьми і тому частину їх безсмертя прийняв на себе, і став я, моя мила, бронзовий, холодний, на сторожі поколінь. Ти пам'ятаєш, ти добре пам'ятаєш, сам я мало думав про велике, і говорив я некрасиво, і часом жартував нерозумно.

— Ти завжди над усім сміявся.

— Я діяв. Був я весь час зайнятий. Було мені ніколи до самого кінця.

— Було тобі ніколи. Знаю.

— Не долюбив тебе.

— Так.

— Не доцілував.

— Так.

— Часом і зовсім забував. В походах пив і жалість гнав. Був я суворий, і злий, і часто грубий, щоб не розслабляти себе серед огню, прокльонів, криків про пощаду, труднощів і таке інше. Клятвений був мій час, і я виконував свою клятву серед грому й скреготу заліза, поки не розлетівся одного разу в кривавеє шмаття.

— Павел! Мученик.

— Ні. Моє страждання було одна мить. Ти хочеш знати: я полюбив її.

— Війну?

— Війну. Я їй належав. Я знав захоплення й натхнення свого ремества, і помер я в момент захоплення. Я наступав тоді, і ворог передо мною біг як проклятий, я був щасливий. Так і передай своїм дітям — був щасливий.

Підійшла стара мати і взяла на руки дитину.

— Маріє.

— Мамо. Як я страждаю! — простогнала Марія, одриваючись од бронзового мужа.

— Страждай, голубко. Єдина достовірність серед усіх химер і пристрастей людських — страждання. Високії закони, моя доню, любов, чесноти, вірність, і геройство, і доброта людська, і людська слава, і всякий талант, і всі дороги до щастя і втіхи. Все через нього. Ходім, дитино. На добраніч, синку.

1944